Elżbieta Umińska-Tytoń

Uniwersytet Łódzki

Trwałość i ulotność nazw terenowych

1. Wprowadzenie

Nazwy terenowe od dawna są przedmiotem zainteresowania onomastów w różnych aspektach. Ustalono ich specyfikę na tle innych toponimów z jednej strony i złożya apelatywnego z drugiej. Wypracowano zasady klasyfikacji formalnej i semantycznej. Przedmiotem analizy był materiał nazewniczy historyczny, wydobyty z dokumentów i dawnych map oraz współczesny, zbierany w terenie. Dawne i nowsze zasoby mikrotoponimiczne ujmowano w ich zróżnicowaniu regionalnym, strukturalnym, leksykalnym. Omawia się systemy mikrotoponimiczne określonego obszaru oraz wybrane struktury nazewnicze w szerszej perspektywie geograficznej.

Stosunkowo niewiele uwagi poświęcono dotychczas trwałości nazw terenowych w obrębie lokalnego systemu nazewniczego. Pytanie o sposób funkcjonowania mikrotoponimów w komunikacji społecznej nawiązuje do sformułowanego przed laty przez Władysława Lubasia przekonania o potrzebie uwzględniania czynnika socjalnego w teorii onomastycznej [Lubaś 1983: 20]. Wprawdzie cytowany autor zastosował ujęcie socjolingwistyczne przede wszystkim do ustalenia definicji nazwy terenowej, co w praktyce badawczej pozwala oddzielić nazwy od apelatywnych określeń miejsca, to jednak wydaje się, że obecnie zasadne jest zastosowanie metody socjolingwistycznego opisu w szerszym niż dotąd zakresie.

Przedmiotem obserwacji uczyniłam mikrotoponimię Działoszyna. Jest to miejscowość leżąca nad Wartą w południowej części województwa łódzkiego na Wyżynie Wieluńskiej. Od 1945 r. jest siedzibą gminy. W dokumentach Działoszyna pojawia się w 1412 r. jako miasto. Z nazwy wynika, że mógł być założony przez kogoś herbu Działosza. Następni właścicielami miasta byli Kobylańscy herbu Grzymała i Męcińscy herbu Poraj. W końcu XVIII w. Stanisław Męciński – starosta wieluński przebudował tutejszy dwór i założył ogród francuski oraz winnicę. Gościem był tu sam król Stanisław August, szkolny kolega Męcińskiego. W 1804 r. dobra działoszyńskie przeszły w ręce Myszkowskich herbu Jastrzębiec, a następnie Wzdulskich. Kolejni dzierżawcy oraz właściciele pochodzenia

żydowskiego w drugiej połowie XIX w. spowodowali upadek majątności i ruinę dworu. W 1870 r. Działoszyn, podobnie jak wiele innych miast Królestwa, utracił prawa miejskie. Odzyskał je dopiero 1 stycznia 1994 r.

Działoszyn nigdy nie miał charakteru wyłącznie rolniczego, zawsze duży procent autochtonów stanowiła tu ludność, której głównym źródłem utrzymania były handel i rzemiosło. Niemniej, przez stulecia mieszkańcy miasteczka uprawiali ziemię, która była dla jednych podstawą utrzymania, dla innych uzupełnieniem dochodów uzyskiwanych z innej działalności.

Nowe warunki rozwoju zyskał Działoszyn od 1960 r., gdy zaczęto na tym terenie budowę Cementowni Warta I, a później Warta II. Zmieniło to w znacznym stopniu strukturę ludności i charakter miasteczka, które stopniowo przekształcało się, nabierając miejskiego charakteru. Powstało nowoczesne osiedle mieszkaniowe, dzielnica domów jednorodzinnych, eleganckie zakłady usługowe i gastronomiczne, a nawet charakterystyczne dotąd dla środowisk silnie zindustrializowanych – ogródki działkowe. W latach 70. XX w. radykalnie zmalała liczba osób uprawiających ziemię. Na skutek prowadzonej w tym czasie komasacji gruntów w znaczący sposób zmienił się układ pól i dróg polnych. Wielu mieszkańców znalazło pracę w Cementowni, w pobliskich kamieniołomach, w nowo powstałych w miasteczku szkołach i placówkach kulturalno-oświatowych, w administracji gminnej i usługach. Na przełomie XX i XXI w. zaczęto urbanizować pola i nieużytki wokół Działoszyna. W rezultacie nastąpiły istotne zmiany w strukturze ludności, stylu życia i charakterze miasteczka, co znalazło odbicie m.in. w obyczaju, języku, a także nazewnictwie¹.

Odpowiedź na pytanie o trwałość nazw terenowych wymaga diachronicznego ujęcia zasobu nazewniczego. Punkt wyjścia w analizie stanowią nazwy terenowe zebrane od mieszkańców Działoszyna oraz wsi okalających miasto: Raciszyna, Trębaczewa i Szczytów. Materiał pochodzi od informatorów najstarszego i średniego pokolenia. Ilustruje on stan nazewnictwa żywy do mniej więcej połowy XX w. Wtedy w użyciu były liczne nazwy pól i łąk, terenów leśnych oraz dróg. Ujęcie diachroniczne wymaga uwzględnienia dwu perspektyw. Jedną wyznacza materiał historyczny, drugą zaś relacja do stanu współczesnego.

2. Materiał historyczny

Zgromadzenie dawnych nazw terenowych z Działoszyna nie jest zadaniem łatwym. Historia nie była dla tego miasta łaskawa. Wielokrotnie palony, nawiedzany przez obce wojska i morowe powietrze, nie przechował wielu dokumentów przeszłości. Skorzystamy tu z zachowanych ksiąg miejskich obejmujących

¹ Wpływ taki obserwowałam przed laty w zakresie tradycji imienniczych, por. Umińska 1983: 133–163.

zapisy od końca XVI do końca XVIII w.² W tym okazałym zbiorze tekstów, liczącym ponad 900 stron, utrwalono stosunkowo niewiele mikrotoponimów. Zdecydowana większość z nich dziś już jest nieznana. Niemożliwa też jest lokalizacja obiektów, do których się odnosiły. Nie pojawiły się też w materiale XX-wiecznym. Są to: **Blonie** || **Miejskie Blonie**: *z ogrodem który leży na bloniu* 1612; *ogrod na bloniu mieyskim* 1646. **Brama Widawska**: *domostwo leży ku Bramie Widawskiej* 1719. Obiekt, do którego odnosi się nazwa jest trudny do ustalenia, ponieważ Działoszyn nie miał murów obronnych. Być może nazwa ma charakter metaforyczny? **Gaj ku Lisowicom**: *ogrod w gaju ku Lisowicom* 1639; *Ogrod który jest za gajem ku Lisowicom* 1640. **Kąt Gliński** || **Gliński Kąt**: *łąka leży między pasternikiem panskim [...] w tyle kąta Glinckiego* 1636; *ogrod w Glinckim kacie* 1678. **Kielec**: *ogrod leżący pod samym pasternikiem panskim kielcem nazwanym* 1728; *ogrod leżący pod samym kielcem* 1727; *łąka do opłotek idąca ku Kielcowi* 1721. **Klin**: *ogrod ku młynowi który zowią klinem* 1636. **Krzywdy** || **Stare Krzywdy**: *rola leży na Krzywdach wedle roli Vrbanowej* 1639; *rola na krzywdach* 1640; *z pulankiem Panskim między rolami stare krzywdy nazwanymi leżącym* 1727; *pullanek między rolami stare krzywdy* 1730; *pullanek na starych krzywdach* 1774 **Księża Łąka** || **Łąka Księża (Plebańska)**: *y z ogrodem w Gaju nad rzeką podlie Xięzey łąki* 1627; *ogrod leżący przy piecu wapiennym nad łąką plebańską wedle drogi idącej ku Lisowicom* 1734. **Łany Raciskie**: *łączke [...] która leży na przeciwko Łanom Raciskim* 1647; n.m. Raciszyn ‘wieś sąsiadująca z Działoszynem’. **Małe Łączki**: *łąka która leży w małych łączkach* 1671. **Miejskie Łąki**: *ogrod za łąkami mieyskimi* 1641. **Niwki ku Lisowicom**: *ogrod w Gaju pod Niwkami nazwanymi ku Lisowicom* 1650; *ogrod na Niwkach ku Lisowicom* 1639; *niwa leżąca na Niwkach ku Lisowicom* 1681. **Oplotki Małe**: *ogrod, który leży w koncu opłotek małych* 1640; *ogrod podlie zamczyska za opłotkami małymi* 1690. **Pasternik Pański**: *z ogrodem [...] który leży między pasternikiem panskim a między łąką xiężą w Gaju* 1621. **Przedkierkowie**: *stodola między innymi Stodolami na przedkierkowie* 1763; nazwa od Kierków ‘potoczna nazwa cmentarza żydowskiego’. **Przedszczerkowie**: *Między innemi stodolami na przedszczerkowie* 1763; nazwa od nazwiska Szczerkowski. **Półlanek Skowronowski**: *Pulanek Mieyski nazwany Skowronowski* 1763; od nazwy osobowej Skowronek. **Skrzypowy Dół**: *kawałek gruntu ciągnący się prosto od ich pullankow mieyskich na górze przy kierchowie żydowskim [...] do samego dołu nazwanego skrzypowego* 1731. **Średnie Pole**: *stałą roli wszerzednim polu* 1666. **Wielkie Oplotki**: *ogrod w wielkich opłotkach ku młynowi* 1699; *ogrod w wielkich opłotkach ku mostowi* 1681. **Załączne Ogrody**: *y z łąką która leży za załącznymi ogrodami* 1622. **Zawodzie**: *ogrod do tego domu należący*

² Wykorzystano: *Księgi miejskie Działoszyna*, Archiwum Główne Akt Dawnych, sygn. 27076–27082. Źródła odczytała i eksplorowała pani Teresa Szczerkowska, której za udostępnienie materiałów serdecznie dziękuję.

na Zawodziu podlie Ogroda Panskiego 1640; *Ogrod leżący na Zawodziu przy strumieniu rzeki Warty* 1666; *przy ulicy po nad zawodziem ciągnącej się* 1767. Część zapisów poświadcza ponad stuletnie istnienie nazw (*Zawodzie, Krzywdy*).

Zestawienie materiału historycznego ze stanem zarejestrowanym dla połowy XX w. pozwala wyodrębnić pokazną grupę nazw poświadczonych w dokumentach, które były jeszcze w użyciu w XX w. Do takich należą: **Kierchów** || **Kirchol**: *na Górze przy kierchowie żydowskim* 1731; *kawalek gruntu ciągnący się prosto od ich pułankow mieyskich na gorze przy kierchowie żydowskim* 1731. Cmentarz żydowski założono w 1655 r. Po II wojnie światowej stracił funkcję grzebalną, lecz nazwa pozostała w użyciu. W końcu XX w. teren został zagospodarowany i jego stara nazwa zachowała się w pamięci jedynie najstarszych mieszkańców miasta. **Koniec**: *dom leży na koncu ku Trębaczowu* 1637. Wschodnią część miasta, najbliższą terenom Trębaczewa nadal potocznie nazywa się *Końcem* (*on mieszka na Końcu, na Końcu była apteka, on jest z Końca*, cytując za użytkownikami nazwy). **Krzewie**: *ogrod z drugiey strony łączek pod krzewiem rzeki Warty* 1680. **Pasternik Szczycki** || **Pastwnik Szczycki**: *ogrod w pasterniku Szczyckim* 1648; *łączka na małych łakach w końcu pasternika szczyckiego* 1681; *stodółkę, która leży ku pastownikowi szczyckiemu* 1680; *ogrod ciągnie się wzdłuż od drogi która idzie do młyna aż do pasternika szczyckiego mokrego* 1714. Obecnie jest jeszcze w użyciu nazwa *Szczyckie Łąki*. **Pod Górami**: *dom ciągnie się wzdłuż y od ulicy idącej do Kościoła aż do drogi, która idzie pod gorami* 1701; *kawalek Placu pod gorami leżącego* 1734; *domek pod gorami ku drodze ożegowskiej* 1767. Północna granica miasta opiera się o łagodne wzgórza zwane „górami”. Tę część miasta do dziś określa termin *Pod Górami*. W lokalnej urbanonimii wyrażenie to stało się podstawą nazwy ulicy *Podgórznej*. **Zaluże**: *stodola w Gaiu ku Lisowicom, niwa leżąca pod zaluzem* 1734.

Dużą trwałością wykazują się nazwy dróg. Wyodrębnia się tu przede wszystkim nazwy kierunkowe, a także nazwy dużych dróg polnych, niekiedy notowane już w XVI w. **Droga Trębacka**: *roli staie od drogi trębackiej* 1740; *od drogi Trębackiej aż do własnego Izraelowicza Domu łokci 16* 1763. Droga prowadzi z rynku w Działoszynie do sąsiedniej wsi Trębaczew. Nazywana tak jeszcze w XX w., potem utrwalona w nazwie *ulicy Trębackiej*, po II wojnie światowej przemianowanej na *ul. Hanki Sawickiej*, a obecnie *Piłsudskiego*. **Droga Ożegowska**: *domek przy drodze ożegowskiej do miasta idącej* 1736. Droga prowadząca do pobliskiego Ożegowa, z chwilą przekształcenia w ulicę noszącą nazwę *Ożegowska*. **Wieluńska Droga**: *stodola przy Wielunskiej drodze* 1673. Droga prowadząca do Wielunia, bywała też nazywana *drogą ku Szczytom*. Utrwalona w nazwie *ulicy Wieluńskiej*. **Wielka Droga**: *w łanie, który leży od Wielgiey drogi ku Radoszowicom* 1567; *łan leżący na iedney Stronie Wielgiey drogi podlie xiężey roli* 1567; *staie roli od Wielgi drogi wtore ku Ożegowu* 1676; *z Strony Wielgiey drogi między rolami Vrbanową a Szczeciną* 1621; *za wielgą drogą podlie roli Marcina Szczecina y podlie Macieia Vrbana* 1621. Jest to droga polna łącząca trzy wsie.

Obecnie na pewnych odcinkach wchłonięta przez drogi państwowe, w znacznej jednak części nadal biegnie przez pola między Szczytami a Trębaczewem. Z tego powodu w Szczytach obecnie bywa nazywana *Trębacką drogą*.

3. Materiał współczesny

Drugą perspektywę oglądu działoszyńskich toponimów wyznacza druga połowa XX w. i początek XXI. Sprawdzenie znajomości tego materiału wśród młodych mieszkańców Działoszyna i ustalenie jego obecnego statusu pozwoli zaobserwować zmiany zachodzące na przełomie XX i XXI w.

Część nazw terenowych z okolic Działoszyna zyskała status nazw oficjalnych przez umieszczenie ich na mapach i w przewodnikach turystycznych. Tak się stało z nazwami okolicznych wzniesień: *Góra Zelce*, *Krzemionki*, *Krzemionczki*, *Krzemiony*, *Buki*, *Draby*, *Wapiennik*, *Kapliczna*, *św. Genowefy* zwana dawniej *Jarzębiską Górą*, *Wielka Góra*, *Góry Bugajowe*, *Gliżyńskie*, *Bobrowskie*, także *Góra Raciszyn* potocznie zwana *Raciską Górą*. Na terenie miasta najwyższa jest *Wiatraczna Góra*, zwana potocznie *Wiatrakową Górą*. Oficjalny charakter mają nazwy jaskiń: *Dwuwylotowa*, *Mała*, *Niespodzianka*, *Samsonowicza*, *Stalagmitowa*, *Szachownica*, *Za Kratą*, *Zanokcica*. Nazwy te zasadniczo nie są używane przez mieszkańców z wyjątkiem nazwy *jaskini Draba* (od nazwiska właściciela terenu, na którym jest położona).

Innym sposobem utrwalania nazw terenowych w warstwie nazw oficjalnych jest nazewnictwo miejskie. Stąd nazwy ulic: *Bugaj*, *Łąkowa*, *Ożegowska*, *Podgórna*, *Podłączna*, *Wiatrakowa*, *Wieluńska* i nazwa osiedla *Na Wiatrakowej Górze*.

Trwałość nazw terenowych funkcjonujących w potocznej, nieoficjalnej komunikacji związana jest z rodzajem obiektu, którego dotyczą. Nadal w użyciu pozostają nazwy miejsc wyraźnie wyodrębnionych w przestrzeni miasta, ważnych dla mieszkańców. Tu zaliczyć można: **Chłopskie Lasy** – lasy prywatne między Działoszynem a Bobrownikami, należące do chłopów; **Góra (Św.) Jana || Jana** – wzniesienie, na którym stoi figura św. Jana Nepomucena; **Kępa** – teren nad Wartą, okresowo zalewany przez rzekę; **Koniec** – wschodnia część miasta; **Krzewie** – teren zakrzewiony za rzeką w kierunku Zalesiaków; **Olszynki** – las nad Wartą w przeważającej części olchowy; **Pod Górąmi** – północna część miasta; **Rządowy Las** – las będący dawniej własnością państwową; **Sikawiczny Dół** – obniżenie terenu, gdzie spływały wody z wyższych terenów; obecnie zalesiony. **Szczyckie Łąki** – teren zielony w zakolu Warty. **Trylinka** – droga z Działoszyna do Cementowni wyłożona trylinką; **Wielka || Wielga Droga** – droga łącząca trzy wsie: Niżankowice, Szczyty i Trębaczew (por. wyżej).

Jednocześnie obserwuje się obecnie szybkie zanikanie nazw terenowych. Przyczyn tego zjawiska jest kilka:

1. Komasacja gruntów przeprowadzona w latach 70. XX w. spowodowała zmianę układu pól i dróg, przez co część nazw straciło swoje terenowe uzasadnienie. Przykładowo, nazwa *Pola przy Ścieżce* straciła sens, bowiem w toku scalania gruntów zniknęła droga polna wiodąca z Działoszyna na koniec wsi Szczyty zwana *Ścieżką*, wzdłuż której wytyczane były pola uprawne. Układ tych pól także uległ zmianie. W wyniku scalania gruntów tereny zwane *Załuże* w całości przejęło Kółko Rolnicze. Tym samym nazwa wyszła z użycia. Przykłady zaniku nazw pól można mnożyć, bowiem zmienia się także przekrój społeczny ludności zamieszkującej Działoszyn i jego okolice. Do nielicznych należą rolnicy, utrzymujący się z uprawy ziemi. Znacząco zmniejsza się liczba osób uprawiająca w polu warzywa na własne potrzeby. Nazwy pól były w użyciu tak długo, jak długo uprawiano ziemię. Gdy zaprzestano rolnictwa, nazwy te poszły w niepamięć. W świadomości najmłodszego pokolenia zupełnie już nie istnieją takie nazwy, jak *Doły*, *Glina*, *Kamienie*, *Niwy*, *Osieki*, *Pustki* itp.

2. Rozwój cywilizacyjny spowodował istotne zmiany w ukształtowaniu i zabudowie terenu. Powstawanie dróg powodowało niwelację terenów, toteż straciły uzasadnienie takie nazwy, jak *Splawy* ‘teren, po którym spływał nadmiar wód opadowych z obszaru wyżej położonego’ czy *Rowy* ‘tereny wokół ulicy Wieluńskiej wyżłobione przez spływającą wodę z *Góry Wiatrakowej*’. Zanikła nazwa *Pański Las*, bowiem na jego miejscu powstała Cementownia Warta. Część pól i nieużytków okalających miasto zostało przeznaczonych pod zabudowę mieszkaniową. Jednak stare nazwy pól nie zachowały się w pamięci młodego pokolenia. Wnuk, którego dziadkowie, a potem rodzice mieli pole *Chmielnik*, obecnie wybudował na nim dom, w którym zamieszkał. Starej nazwy tego miejsca zupełnie nie poznał.

3. Zmiany szaty roślinnej. Zasadniczo informacje o rodzaju szaty roślinnej są trwałym elementem w nazwach, pozostającym nawet wtedy, gdy realia się zmieniły. Świadczą o tym nazwy typu *Brzezcie*, odnoszące się raz do lasu sosnowego, innym razem do pola pod lasem; *W Pastwach* – las koło Cementowni, dawniej pola, czy *Dąbrowy* oznaczające pole. Bywa jednak, że zmiany realiów eliminują nazwę. Tak się stało z nazwą *Sadzonki*, z chwilą, gdy z małych sosnowych sadzonek wyrósł duży las.

4. Zmiany komunikacyjne spowodowały, że stopniowo zmniejsza się rola dróg polnych jako nienadających się do komunikacji samochodowej. Tracą też na znaczeniu w rolnictwie. Część z nich stopniowo wchłaniają drogi państwowe. Tak się stało ze znaną od XVI w., wymienianą tu już *Wielką Drogą*. Rzadko uczęszczane są polne drogi, których nazwy znane są jedynie z map turystycznych, np. *Kozia Droga*, *Mała Droga* czy *Lisowska Droga*. Przystosowanie dróg do nowych warunków polega niekiedy na wytyczeniu nowych. Tak się stało, gdy powstała Cementownia Warta. Wówczas nowo wytyczona droga dojazdowa do terenu budowy zyskała nazwę utworzoną od rodzaju nawierzchni, rzadko spotykanej wówczas na tym terenie – *Trylinka*. Z nowoczesną komunikacją na wsi wiąże się też *Droga Traktorowa*.

4. Wnioski

Dokonany przegląd działoszyńskich nazw terenowych pokazuje, że cechuje je zarówno trwałość, jak i ulotność. Trwałe są nazwy tych obiektów, które wyraźnie wyodrębniają się w terenie i w niewielkim stopniu podlegają zmianom w czasie – są widoczne, znane są granice obiektu i istnieje społeczna potrzeba językowego ich oznaczania. W ostatnim czasie zmiany cywilizacyjne powodują istotne zmiany w krajobrazie, następuje niwelacja terenu, giną mniejsze wzniesienia, doły i nierówności, wysychają stawy, rowy, bagna, zmieniają swój charakter i przeznaczenie niedawne pola uprawne. Postępująca urbanizacja i industrializacja wprowadza nowe elementy krajobrazu kosztem dotychczasowych obiektów, które znikają wraz z nazwami.

W tym stanie rzeczy szczególnie ważnym i pilnym zadaniem onomastów w najbliższym czasie jest dokumentacja istniejących jeszcze w pamięci ludzkiej mikrotoponimów.

Bibliografia

- Lubaś Władysław, 1983, *Próba socjolingwistycznej definicji nazwy terenowej*, [w:] Kazimierz Rymut (red.), *Geografia nazewnictwa. Materiały z VII konferencji Komisji Onomastyki Słowiańskiej przy Międzynarodowym Komitecie Słowistów, II posiedzenia Komisji Onomastycznej, Mogilany 23–25 IX 1980*, Wrocław, 19–26.
- Szczerkowska Teresa, 2006, *Działoszyn i okolice*, Działoszyn.
- Umińska Elżbieta, 1983, *Imiona metrykalne mieszkańców okolic Działoszyna*, „Onomastica” XXVIII, 133–163.

Elżbieta Umińska-Tytoń

Stability and transience of ground names

(Summary)

The subject of analysis are toponyms from Działoszyn and its neighbourhood. Działoszyn is a town in Lodz region, where in the mid-20th century, as the result of rapid industrialization, significant civilization changes were to observe. The author compares the microtoponyms existing in the memory of the oldest and middle-aged inhabitants to the historical material, excavated from the town records of the 16th–18th centuries. She also confronts it with the state of linguistic awareness of the youngest generation. The analysis illustrates the stability of certain names and the disappearance of other ones. The reasons for that is the type of objects, their unchanging meaning for users as well as the civilization developments. A need to collect the remaining microtoponyms was indicated as an urgent task for the onomastics.

Słowa kluczowe: mikrotoponimia, nazwy terenowe.

Key words: microtoponymy, ground names.